

Kuluttava työ – ja siitä vapautuminen

Palkkatyön vaikutus kulutuskäyttäytymiseemme

Jyri Jaakkola

2009

Sisältö

”Työ tekijäänsä kuluttaa”	4
Hierarkiat ja ajattelematta olemisen käytäntö	6
Ruumiin kuri	7
Työ, sosiaaliset suhteet ja inhimillinen vuorovaikutus	9
Vieraannuttava, persoonaton työ	10
Kuluttaminen lääkkeenä pahoinvointiin ja voimattomuuteen	11
Työpaikkademokratiaa – demokratiaa kaikkialle!	13
Vapaana elämisen taide	14
Arjen käytännöt ja kamppailujen verkosto	16
Lisää luettavaa	18

Rikkaan Pohjoisen nykyinen kulutustaso on globaali ongelma. Sen ylläpitäminen vie kohtuuttoman osan maailman luonnonvaroista ja edellyttää sekä ekosysteemejä että ihmisiä köyhdyttävää tuotantoa Etelässä. Pohjoisesta johdettu globaalikapitalismi on myös tehokkaan markkinointikoneistonsa avulla levittänyt kestäväntöntä kulutuskulttuuria ympäri maailmaa. Siksi etsittäessä tietä ekologisesti kestäväan ja tasa-arvoiseen maailmaan on syytä kysyä, miksi kulutamme täällä Pohjoisessa niin paljon. Samalla on pohdittava, kuinka saada aikaan muutos ekologisempaan suuntaan nimenomaan täällä.

Kulutuskäyttäytymistä ja pyrkimyksiä ekologiseen elämäntapaan käsitellään yleensä yksilöiden henkilökohtaisina valintoina. Yksilökeskeinen ja yksittäisiin valintoihin keskittyvä puhe tarjoaa toki ihmisille välittömästi pieniä, arkisia vaikuttamisen mahdollisuuksia. Tällaisesta ekologista elämäntapaa puolustavasta puheesta tulee kuitenkin helposti moralisoivaa tavalla, joka ei huomioi eri ihmisten erilaisia taustoja ja elämäntilanteita, vaan asettaa kaikille yhtäläisiä vaatimuksia vastuullisista kulutus- ja elämäntapavalinnoista.

Harmillisen usein huomiotta jäävät valintoja ympäröivät yhteiskunnalliset ja kulttuuriset tilat ja se, miten ne vaikuttavat valintoihin ja millaisia valintamahdollisuuksia ne kellekin tarjoavat. Siten kysymys yhteiskunnallisen muutoksen tarpeesta jää keskustelun ulkopuolelle.

Kestävän, ekologiseen elämään ja yhteiskuntaan johtavan muutoksen aikaansaamiseksi on muutettava niitä yhteiskunnallisia ja kulttuurisia puitteita, joissa yksilöllisiä kulutusvalintojamme teemme. On tutkittava ja haastettava niitä moninaisia vallan muotoja, jotka valintoihimme vaikuttavat. Kuluttajuus ei synny tyhjästä eikä loppumaton tavarantarve ole osa ihmisluontoa. Ne tuotetaan yhteiskunnallisesti ja kulttuurisesti.

Tässä kirjoituksessa pohdin työn – erityisesti palkkatyön ja muiden työvoiman myymisen muotojen – vaikutusta meihin kuluttajina. En kuitenkaan keskity erittelemään erilaisia työtehtäviä ja niiden vaikutuksia. Sen sijaan kysyn, mitä yleisesti ottaen seuraa siitä, että toimintaamme ehdollistaa ja hallitsee rahan hankkimisen pakko – olkoon kyseessä sitten perinteinen palkkatyö, yksityisyrittäjyys tai mikä tahansa työvoimamme, osaamisemme tai tietomme myyminen markkinoilla.

En myöskään tarkoita, että kuvaamani palkkatyön vaikutukset määrittäisivät kokonaan, millaisia olemme ihmisinä ja kuluttajina. Kyseessä on ennemminkin suunta, johon rahan valta sekä työn ja tuotannon järjestämisen nykyiset tavat meitä työntävät. Onneksi ihmisinä olemme muutakin kuin työntekijöitä ja teemme muutakin kuin työtä, ja monesti itse työkkin vaikuttaa meihin useammalla tavalla kuin tässä on mahdollista esittää.

Hahmottaaksemme ekologisesti kestävien yhteiskuntien ja elämäntapojen mahdollisuuksia, on kysyttävä myös, mikä voisi korvata aineellisen kuluttamisen nautinnon ja mielihyvän lähteenä. Tätäkin aihepiiriä lähestyn työn järjestämiseen liittyvien kysymysten näkökulmasta.

Työhön käyttämämme aika on yleisesti ottaen niin suuri, että se vaikuttaa merkittävästi koko olemassa olemisen kokemukseemme. Työ linkittyy mahdollisuuksiimme hallita elämiämme ja kokea toimintamme mielekkääksi ja vaikuttaa kulttuurissa yleiseksi vakiintuviin kommunikatiotapoihin, sosiaalisten suhteidemme laatuun ja henkilökohtaisiin kehollisiin kokemuksiimme. Juuri näillä alueilla olisi mahdollista jalostaa nautinnollista, mielekästä elämää tukevia käytäntöjä aineellisen kuluttamisen tilalle. Siksi myöskään työn ja tuotannon järjestämistä ei voi jättää entiselleen nykyistä kulutuskulttuuria purettaessa.

”Työ tekijäänsä kuluttaa”

Työpaikoilla ja tuotannossa kulutetaan paljon, turhaankin. Esimerkiksi ihmistyövoimaa korvataan energiaa kuluttavilla koneilla kustannustehokkuuteen vedoten ja vielä käyttökelpoisia laitteita uusitaan, jotta kilpailukyky pysyisi yllä rahatalouden sanelemassa tiukassa rytmissä. Myös moni näennäisesti vähän kuluttava, esimerkiksi aineettomia hyödykkeitä tuottava ja tiedon käsittelyyn keskittyvä työ edellyttää luonnonvaroja kuluttavaa ja jatkuvasti päivittyvää materiaalista pohjaa: tietokoneet eivät hurise ilman sähköä ja mikrosiruja.

Yksilöllisen kulutusikäytymisemme kannalta olennaisempaa on kuitenkin se, kuinka palkkatyö kuluttaa tekijäänsä. Viemällä aikaamme ja energiaamme rahan tienäminen tekee meistä helppoja saaliita meille uusia tarpeita keksiville ja uusia tuotteita markkinoiville yrityksille.

Yksi keino vähentää tavaroiden ostamisen ja kuluttamisen tarvetta on tehdä asioita itse. Jos mielekkääseen tekemiseen saa paneutua rauhassa, itse tekeminen voi olla niin nautinnollista, että tavaroiden ja muun aineellisen kuluttamisen tarve ylipäätään vähenee. Kaikenlainen tee-se-itse-henkinen toiminta aina ruuan itse kasvattamisesta tai keräämisestä omaehtoiseen kulttuuri-tuotantoon vähentävät riippuvuutta kaupallisesta kulutuskoneistosta. Useimmilta suomalaisilta rahan hankkiminen vie kuitenkin suurimman osan päivästä. Lisäksi rahan tienäminen on usein niin kiireistä ja stressaavaa, että energiaa ja intoa asioiden itse tekemiselle ei muullakaan ajalla jää. Tämä lisää riippuvuuttamme erilaisista valmistuotteista ja ”arkea helpottavista” laitteista.

Työn kuluttavuus näkyy myös siinä, että loman koittaessa arjen rutiineista on päästävä mahdollisimman etäälle. Koska lomamatkat ovat lyhyitä ja työn rasituksista on palaututtava nopeasti, on lomalla oltava helppoa ja mukavaa, mikä usein saavutetaan kuluttamalla enemmän. Myös ilmastomuutoksen suhteen ”tiedostavat” lentävät pikalomille: koska aikaa ei ole, ei ole muuta vaihtoehtoa. Matkustamme pitkiä matkoja eksoottisten ja virkistävien elämysten perässä, mutta aikaa syvällisempään paikallisten kulttuuriin perehtymiseen, ihmisiin tutustumiseen ja heidän elämänsä jakamiseen ei ole. Parin viikon matkalta on turha odottaa muuta kuin postikorttimaisia välähdyksiä. Kiire takaisin töihin pelkistää lomat kulutustapahtumiksi ja matkustamisen ”hengenravintona” vähäravinteisen pikaruokan kaltaiseksi.

Samoin käy kulttuurille. Paitsi että luova energiamme varastetaan emmekä ehdi itse osallistua kulttuurin luomiseen, emme usein myöskään jaksakaan keskittyä siitä nauttimiseen. Syventyminen esteettisiin elämyksiin – syntyivätpä ne meille mieluisista kulttuurin muodoista tai vaikkapa luonnon kauneudesta – on kuitenkin eri tavalla antoisaa kuin puolihuolimaton tv:n katselu. Sen varaan voisi rakentaa nykyistä kestävämpää, mutta ainakin yhtä lailla nautinnollista elämäntapaa.

Rahamaailman tahti ei kuitenkaan salli meidän herkistyä kulttuurin ja itse tekemisen yksinkertaisille nautinnoille. Sen sijaan muovin pakatut valmisruuat, pakasteet, kodinkoneet, viihde-elektronikka ja pikaiset kaukomatkat ovat varsin ymmärrettäviä valintoja kiireen ja uupumuksen vastaisessa kamppailussa. Kun jo pelkkä päivällisen suunnittelu saattaa pitkän työpäivän jälkeen olla raskasta, monesta saattaa tuntua kohtuuttomalta, että vielä pitäisi jaksaa hankkia eri tuotteisiin liittyvää tietoa. Mikä nyt olisikaan ympäristön kannalta paras valinta – ja

entäs se reiluus? Tarvitsenko sittenkään sitä tai tätä, voisinko löytää sen käytettynä tai lainata jostain, jne.?

Hierarkiat ja ajattelematta olemisen käytäntö

Väsymys ja ajanpuute eivät tietystikään ole ainoita syitä, joiden takia useimmat meistä eivät ole ryhtyneet opettelemaan ekologisesti kestävämpiä elämäntapoja. Niihin siirtyminen ja niiden ylläpitäminen muuttuvissa tilanteissa edellyttää vahvaa kannustusta ja tottumusta eettiseen ajatteluun ja kriittiseen itsetutkiskeluun. Palkkatyön luonteeseen kuitenkin kuuluu, että toteutamme ulkoapäin annettuja tavoitteita. Emme aseta toimintamme tavoitteita itse eettisen pohdinnan jälkeen vaan teemme asioita, joiden tekemisestä meille maksetaan. Työntekijöinä meidän ei myöskään odoteta miettivän, onko joku tietty tapa tehdä asia tai valmistaa tuote esimerkiksi ympäristön kannalta parempi kuin toinen. Toimintatavat ovat ennalta määrättyjä: esimiestemme, osakkeenomistajien tai markkinatilanteen määrittämiä. Voimme ehkä vaikuttaa siihen, kuinka kierrätys on työpaikkamme taukutiloissa järjestetty tai mitä kahvia juomme, mutta itse työn sisällön suhteen ajatuksillamme harvoin on merkitystä.

Työaikana oman eettisen näkemyksen mukaan toimiminen on käytännössä kiellettyä. Siten työvoimamme myyminen koului meitä olemaan ajattelematta eettisiä kysymyksiä. Eettisen ajattelun käytäntö on kuitenkin eräänlainen tottumus, joka on opittava ja jota on pidettävä yllä eri toimintojen yhteydessä. Muutoin se unohtuu ja jää tekemättä: käytännöksi muodostuu toimia liiemmin eettisiä kysymyksiä kysymättä. Työajaksi tukahdutettua eettistä ajattelua ei ole helppo herättää työpäivän jälkeen kauppareissulla.

Eettisten toimijoiden ja ajattelijoiden sijaan palkkatyöelämä kasvattaa – ja sitä varten kasvatetaan – tottelevaisia, ylhäältä annettujen käskyjen ja sääntöjen seuraajia. Palkkatyön hierarkkinen järjestys opettaa korkeintaan (lain)kuuliaisuuteen, ei omaehtoiseen eettiseen ajatteluun perustuvaan vastuullisuuteen. Hierarkiat vievät työntekijältä sekä vapauden että vastuun: vastuun kantaa ”joku muu”, samoin kuin hierarkkisissa poliittisissa instituutioissa ”päättäjät” tietävät paremmin ja kantavat vastuun tavallisten kansalaisten puolesta.

Monilla aloilla työpaikkojen sisäiset hierarkiat ja kuri ovat toki loiventuneet ja työskentelyyn kuuluu monenlaista itsenäistä vastuunkantamista ja ongelmanratkaisua. Tietoyhteiskunnan ”uusi työ” on usein hierarkiatonta ja tiimimäistä yhteistyötä. Vastuu ja ongelmat kuitenkin ovat harvoin luonteeltaan eettisiä. Kaikenkattavana tavoitteena on tuottavuuden lisääminen ja luovien kykyjen valjastaminen kapitalistisen voitontavoittelun palvelukseen, ei eettisen ajattelun herättäminen. Rahallista korvausta vasten tehty, näennäisesti itsenäinen tietotyö kasvattaa tekijäänsä eettisenä toimijana yhtä vähän kuin perinteinen tehdaskuri. Se, että itsenäistä eettistä ajattelua ylipäättään esiintyy, kertoo enemmän vastarinnasta rahan ja palkkatyön maailmaa kohtaan kuin sopeutumisesta sen pakottamaan järjestykseen.

Ruumiin kuri

Kaikki työ tapahtuu jossakin ajassa ja paikassa, ja siihen liittyy jonkinlaista ruumiillista suorittamista, vaikka kyse ei olisi muusta kuin näyttöpäätteen seuraamisesta tai tietokoneen näppäimistön naputtelusta. Siten työ säätelee joko suoraan tai välillisesti kehollisia kokemuksiamme. Vaikka fyysinen ja mekaaninen liukuhihnatyö, jossa kone määrää tahdin, on osin siirretty köyhempiin maihin ja vähentynyt automatisoinnin myötä, on useassa työssä tietty rytmi, johon työntekijöinä voimme vain rajallisesti jos lainkaan vaikuttaa. Harva meistä voi valita päivittäin olonsa mukaan fyysisesti raskaan ja kevyen työn välillä. Tuskin koskaan voimme liikkua täysin siten ja siihen tahtiin, kuin meistä tuntuisi hyvältä ja haluaisimme. Päinvastoin, työtehtäviimme saattaa kuulua toistuvia, kaavamaisia liikkeitä tai joudumme olemaan juurikaan liikkumatta – monesti istumaan näyttöpäätteen ääressä, mitä välttämättä emme edes miellä liikkeemme rajoittamiseksi.

Ehkä pettevintä onkin nykyään usealle työlle tyypillinen suoran kontrollin ja kurin puute. Työtehtävät ovat yleensä samankaltaisia päivästä toiseen ja vaativat aina tiettyä määrää fyysistä läsnäoloa tarjoten vain rajallisesti mahdollisuuksia erilaisiin työasentoihin ja erilaiseen liikkeeseen (vaikka läsnäoloa vaatisivatkin toimiston sijaan liikuteltavissa olevat läppäri ja kännykkä). Vaikka ajankäyttöä ja liikettä voisi periaatteessa rytmittää omien mieltymysten mukaan, laiskottelulle ja joutilaisuudelle ei ole sijaa. Vaaditun tekemisen määrä pakottaa kurinalaiseen työskentelyyn. Tyhjä CV, päivittämätön portfolio ja kuihtunut oman alan sosiaalinen verkosto tarkoittavat, että joku muu vie tarjolla olevan työn ja toimeentulon. Työajan ja vapaa-ajan välisen rajan hämärtyminen ja työn pätkittyminen projektiluontoiseksi puolestaan tuo mukanaan vaatimuksen jatkuvasta valmiustilasta ja joustavuudesta työaikojen suhteen. Työ seuraa kaikkialle ja ulkopuolelta asetettu kuri vaihtuu itsekuriksi. Työntekijä aikatauluttaa ja hallinnoi itse oman riistonsa projektipalavereiden ja deadlinein ristiaallokossa.

Kehon kurinalaistaminen pääsee täyteen vauhtiin jo koulussa, jossa vapaan liikkeen ja leikin kaipuusta opetellaan olemaan välittämättä tarkoissa 45 minuutin jaksoissa. Työelämään mennessä olemme jo melko hyvin oppineet olemaan kuuntelematta kehollisia tuntemuksiamme ja kurinalaistamaan liikkeemme kulloinkin vaadittuun tehtävään ja rytmiin. Tunnollisiksi työntekijöiksi kasvettuamme turrumme kutakuinkin kokonaan sille, millaista liikettä tai kosketusta kulloinkin kaipaisimme. Vapaa-ajan liikunnastakin tulee helposti ennalta suunniteltua ja aika-taulutettua kuntoilua: velvollisuudentuntoista suorittamista, josta puuttuu leikkisä spontaanisuus ja herkistyminen kehollisille tunnoille – ja jota usein tehdään verenmaku suussa juuri työmarkkinoilla pärjäämiseksi ja työkyvyn säilyttämiseksi.

Kaiken kaikkiaan rahan tienaamisen pakon tuomat kiire, (itse)kuri ja ”tehokkaan” toiminnan tarve muokkaavat merkittävästi kykyämme nauttia kehollisista kokemuksistamme ja ylipäättään sitä, mitä fyysisesti tunnemme – millä on merkitystä myös henkiseen hyvinvointiimme. Kulutuskäyttäytymisemme muuttamisen ja ekologisen elämäntavan luomisen kannalta tämä ei suinkaan ole merkityksetön asia. Keholliset kokemukset, esimerkiksi oma ja toisten ihmisten liike, kosketus ja seksuaalisuus, ovat potentiaalisesti suunnaton nautintojen lähde, eikä

niistä nauttiminen vaadi juurikaan aineellista kuluttamista. Elämämme olisi mielekkäämpää, nautinnollisempaa ja vähemmän kuluttavaa, jos osaisimme ja meidän annettaisiin nauttia kehollisista kokemuksistamme paremmin sekä liikkua monipuolisemmin ja spontaanimminkin tunteuksiamme seuraten.

Työ, sosiaaliset suhteet ja inhimillinen vuorovaikutus

Rahan hankkimiseen uhraamamme aika ja energia ovat poissa myös siitä ajasta ja energiasta, joita meillä on antaa läheisillemme. Tavallaan vieraannumme perheistämme ja ystävistämme: iso osa heidän arjestaan ja toiminnastaan on meille tuntematonta ja etäistä. Ja kun aikaa yhdessä olemiseen ja tekemiseen ei ole, hyvitetään tätä helposti etenkin lapsille tarjoamalla heille yhä uusia kulutusmahdollisuuksia, mikä tietysti kasvattaa tehokkaasti uutta kuluttajien sukupolvea.

Työvoimamme myyminen vaikuttaa myös siihen, kuinka ja mistä kommunikoimme ja millaisia suhteita luomme toisiin ihmisiin. Työpaikoilla vapaa kommunikointi esimerkiksi kanssatyöntekijöiden kanssa on usein monella tapaa hankaloitettua, rajoitettua tiettyihin aikoihin ja paikkoihin tai jopa kiellettyä. Myös kommunikaatioon perustuvissa töissä vuorovaikutus on rajattu työtehtävän suorittamisen kannalta olennaisiin tapoihin ja aiheisiin: edes ystävällisyyden vaikutelmaa korostavassa asiakaspalvelussa ei sovi lörpötellä mistä tahansa kuinka pitkään tahansa. Tehokkuusvaatimukset karsivat ylimääräisen pois kommunikaatiostakin.

Työn puitteissa tapahtuvan kommunikaation ja sosiaalisen kanssakäymisen jäykkyyttä ja kaavamaisuutta korostavat roolit, joihin meidän odotetaan mukautuvan. Töissä olemme ensisijaisesti työntekijöitä, palveluntarjoajia, intellektuelleja tai hoivaajia jne., jotka kohtaavat asiakkaita tai toisia työrooleja omaksuneita ihmisiä. Nämä roolit ja niiden myötä syntyvä kommunikaatio ovat ulkoapäin työnantajan määrittelemiä tai työtehtävän edellyttämiä, eivätkä siis kohtaamistilanteessa olevien itsensä muokattavissa ja uudelleenmääriteltävissä. Yritysimago kasvaa yhä tärkeämmäksi kilpailuvaltiksi ja välittyy myös työntekijöiden kautta, joten työntekijöiden on omaksuttava imagoon ja tehtävään sopiva rooli ja vuorovaikutustapoja, joista ei poiketa.

Näin työmme määrää, minkä osan elämistämme ja kulloisistakin tunteistamme suljemme pois vuorovaikutuksesta ja mitä siihen tuomme – ja useimmiten pois on suljettava juuri henkilökohtaisimmat kokemuksemme: ne, joiden koemme määrittävän itseämme yksilöllisinä persoonina eniten, ja ne, joiden käsittelyyn ja ilmaisuun meillä ehkä olisi suurin tarve. Liekö siis ihme, että emme vapaa-ajallamme ja intiimeissäkään ihmissuhteissa aina osaa ilmaista tunteitamme tai kohdata toisia turvautumatta väkinäisiin ja kaavamaisiin rooleihin?

Vieraannuttava, persoonaton työ

Kapitalistisessa tuotannossa työnteon yhteiskunnallisia ja sosiaalisia vaikutuksia on kuvattu myös termillä vieraantuminen. Työntekijöiden tekemät tuotteet kuuluvat työnantajalle, ja suurissa tehtaissa tai monimutkaisissa tuotantoprosesseissa yksittäisen työntekijän osuutta valmiiden tuotteiden valmistuksesta on vaikea hahmottaa. Palkkatyö on hyvin harvoin itsensä toteuttamista, jossa työn tulokset olisivat työntekijän nähtävissä ja jossa työntekijä itse hyötyisi niistä tai voisi vaikuttaa niiden jakoon ja käyttöön. Myös osaamistaan myyvät tietotyön tekijät saavat harvoin itse päättää, millaista tietoa tuottavat ja mihin sitä käytetään: tieto on kyettävä myymään. Koska työntekijän toiminta ja sen tuotokset ovat muiden hallinnassa, tulevat ne hänelle vieraiksi. Samalla työntekijä vieraantuu siitä osasta elämäänsä, jonka myy työvoimana muille. Palkkatyö on harvoin täysipainoista elämää; sitä tehdään muuta elämää varten. Ja koska vapaa-aikaa on niukasti, muuttuu lähes koko elämä eloonjäämiseksi, pelkäksi elämän ylläpitämiseksi.

Työntekijöiden ollessa vieraantuneita työstään ja sen tuloksista tulee myös tuotteista persoonattomia. Kapitalistisen markkinajärjestelmän työnnettyä ne kaupan hyllylle niistä on kadonnut lähes kaikki tekijöistä kertova, joka voisi tuoda tuotteille lisää arvoa tai kannustaa kuluttajaa pohtimaan, missä ja kuinka tai keiden toimesta ne on valmistettu. Käyttämämme tuotteet eivät näyttäydy yhteisen tekemisen tuloksina, joiden taustalla olisi kaltaisiamme ihmisiä ja heidän työtänsä, vaan anonyymeinä, markkinoiden ikään kuin tyhjästä tuottamina tavaroina. Vieraannuttava työ ja kapitalistiset markkinat katkaisevat inhimillisen suhteen tuotteiden tekijöiden ja käyttäjien väliltä, ja isosta osasta keskinäisiä suhteitamme tulee tavarasuhteita. Jopa yhteisesti luotu tieto ja kulttuurinen osaaminen – samoin kuin luonnon olioiden ja prosessien tuotokset – myydään meille tavaroina patenttien ja tekijänoikeuksien avulla.

Lisäksi palkkatyö itsessään on yleensä persoonatonta: työntekijät ovat aina vaihdettavissa työmarkkinoilla. Yleensä olemme korvattavissa silloinkin, kun annamme työhömme hyvinkin henkilökohtaisia ominaisuuksiamme kuten hoivakykyämme ja aitoa välittämistä. Työvoima – eli ihmisten aika ja energia, käytännössä ihmiset itse – on ikään kuin tavara, jota voi ostaa ja myydä. Tämä opettaa suhtautumaan esineellisesti paitsi muihin ihmisiin myös itseemme. Tuotteistamme itseämme työmarkkinoita varten jopa hyvin henkilökohtaisilta osa-alueilta ulkonäöstä ja fyysisistä ominaisuuksista ajatteluun ja elämäkokemuksiin asti. Aikamme, energiamme, ajattelumme ja itsemäärättyoikeutemme on jotain, joka on myytävissä pois.

Kuluttaminen lääkkeenä pahoinvointiin ja voimattomuuteen

Työvoimamme myyminen ja siitä seuraavat sosiaalisen kanssakäymisemme, ajankäyttöemme ja kehojemme kontrollit ja rajoitukset ynnä muut vaatimukset vieraannuttavat meitä tavalla tai toisella niin työstämme ja työmme tuloksista kuin työtovereistamme, läheisistämme ja itsestämme aina kehollisia kokemuksia ja tunteiden ilmaisu- ja käsittelykykyä myöten. Tämä yhdistettynä kaikille elämän osaalueille levinneisiin kilpailuajatteluun, suoritusvaatimuksiin ja kiireeseen ei tarkoita hyvää inhimillisen hyvinvoinnin kannalta. Toimeentulomme menettämisen pelossa saatamme joutua alistumaan jopa työpaikkakiusaamisen, esimiestemme mielivallan, seksuaalisen häirinnän tai muuten epäinhimillisen työilmapiirin sietämiseen. Asioiden nostaminen käsiteltäväksi tai irtisanoutuminen ja uuden työn etsiminen ei kaikissa sosiaalisissa tilanteissa ole helppoa tai mahdollista. Mielialalääkkeiden lisäksi kapitalistisella järjestelmällä on tarjota tuottamansa pahoinvoinnin vastapainoksi vain mainoksilla kyllästetty viihdeteollisuus ja yhä uusia kulutushyödykkeitä.

Koska työ ja siihen liittyvät arkisten kohtaamisten muodot ovat persoonattomia ja/tai ulkoapäin saneltuja ja kaavamaisia, tulee kulutusikäytymisestä keskeinen persoonallisuuden etsimisen ja identiteetin rakentamisen keino. Elämänhallintaan ylipäätään ei juuri ole tarjolla muita keinoja kuin työuralla eteneminen ja uusien kulutusmahdollisuuksien hankkiminen, sillä nykyiset hierarkkiset ja ulossulkevat poliittiset instituutiomme eivät mahdollista suoraa vaikuttamista edes välittömään elinympäristöömme – eikä työnteolta juuri jäisikään aikaa osallistua kollektiivisen päätöksenteon kautta tapahtuvaan elämiemme puitteiden muovaamiseen. Jos siis emme muuten voi voida hyvin, olla yksilöitä ja kokea hallitsevamme elämäämme, yritämme tehdä niin kuluttamalla.

Vieraantumisen eri muodoista ja sosiaalisen elämän köyhyydestä seuraa helposti myös välinpitämättömyyttä. Jos oman työmme tulokset ovat meille vieraita, miksi vaivaantuisimme pohtimaan, mitä työtä muiden tuotteiden takana on? Jos itse olemme esineitä, miksi miettiä mitä kulutuksemme aiheuttaa muille ihmisille ja eläimille sekä heidän elinympäristöilleen?

Onneksi vieraantuminen tai muut palkkatyön vaikutukset eivät ole kaikissa töissä samanlaisia saati totaalisia. Tuskin kukaan meistä kokee olevansa tai haluaa olla pelkästään kuluttaja, alamainen ja työntekijä. Eivätkä työn vaatimat ruumiin kuri ja kontrollit ole kaiken läpäiseviä, kuten eivät myöskään työn tahti ja sen ajallinen joustamattomuus ole samoja joka ammatissa. Kaikki työ ei ole jyrkän hierarkkisesti johdettua ja ”tavallinenkin” työntekijä saattaa kohdata eettistä ajattelua vaativia tilanteita. Lisäksi moni työ on ”ihan kivaa” ja tarjoaa mielekkäitä haasteita tai itsensä toteuttamisen kokemuksia. Kiireestä huolimatta pyrimme hallitsemaan elämiämme ja vaikuttamaan ympäristöömme myös kollektiivisen toiminnan kautta esimerkiksi järjestöissä, kansalaisliikkeissä ja muussa politiikassa. Elämää on myös palkkatyön ulkopuolella. (Siksi meillä on toivoa.)

Ero siihen, mitä työn tekeminen – ja elämä ylipäätään – voisi olla, jos se olisi täysin itse määritettävissämme, on kuitenkin merkittävä.

Työpaikkademokratiaa – demokratiaa kaikkialle!

Usein ajatellaan, että mahdollisuus työn itsemäärittelyyn ja vapauten toteuttaa itseä kaikessa toiminnassa syntyy vasta ylenpalttisen taloudellisen kasvun tai teknologisen kehityksen myötä. Meidän ei kuitenkaan tarvitse odottaa kaikenkattavaa automatisointia tai runsauden utopiaa, jossa meidän ei tarvitsisi uhrata ajatustakaan eloonjäämiseen kuuluville tarpeillemme. Riittää, että otamme työmme haltuumme ja määritämme itse, kuinka täytämme nämä tarpeet.

Tämän saavuttamiseksi meidän tulisi työntekijöinä pystyä vaikuttamaan työympäristöömme ja työntekotapoihin. Tämä tarkoittaa työpaikkademokratiaa – mieluiten suoraa sellaista, jotta valta-asemista ei syntyisi yhteisöllisyyden estävää kilpailua eikä edustajille siirretty valta houkuttelisi väärinkäytöksiin. Vähintäänkin edustajien tulisi olla koska tahansa vaihdettavissa ja työyhteisöllä kokonaisuudessaan mahdollisuus kumota heidän tekemänsä päätökset.

Suurakaan työpaikkademokratia jonkun ulkopuolisen omistamassa yrityksessä tuskin kuitenkaan toisi merkittäviä muutoksia. Päätöksentekoon osallistuminen tavallisen työn tekemisen lisäksi ei ole kovin motivoivaa, jos valta on rajallista emmekä työntekijöinä voi itse päättää esimerkiksi tuotantotavoitteista tai siitä, kuinka paljon tuotosta sijoitetaan työolojen parantamiseen. Tässä mielessä valtion alaisuudessa työskenteleminen ei ole kapitalistista yritystä mielekkäämpi vaihtoehto. Mielekäs työpaikkademokratia edellyttää työntekijöiden täydellistä itsehallintoa.

Yksikään työpaikka ei myöskään ole irrallinen toimintaympäristöstään. Nykyisessä kapitalistisessa järjestelmässä suuryritykset ja globaalisti virtaavat pääomat hallitsevat niin suurta osaa maapallon resursseista ja markkinoista, että samassa järjestelmässä kilpailevien työntekijöiden itsehallinnollisten yritysten on selviytyäkseen sopeuduttava niiden asettamiin ehtoihin. Riistävä halpatuotanto tekee vastaavia tuotteita valmistavien, eettisiin ratkaisuihin pyrkivien yrittäjien markkinatilanteen tukalaksi, ja suurteollisuus pystyy sanelemaan ehdot alihankkijoilleen. Nykyiset lait ja poliittiset instituutiot puolestaan on räätälöity nimenomaan turvaamaan kapitalistista järjestystä ja siihen liittyviä omistus- ja hallintasuhteita.

Kamppailua on siis käytävä paitsi yksittäisten tuotantovälineiden ja -organisaatioiden myös koko yhteiskunnallisen tilan hallinnasta ja sen radikaalisti demokratisoimiseksi – etenkin, koska yhä suurempi osa tuotannosta ja vaurauden luonnista ei tapahdu millään yksittäisellä työpaikalla vaan yhteiskunnassa yleensä. Työympäristön hallinta tarkoittaa koko yhteiskunnallisen tilan hallintaa, ja työn demokratisointi yhteiskunnallista itsehallintoa, jossa hierarkioille ei ole sijaa sen enempää työpaikoilla kuin yhteiskunnallisessa toiminnassa yleensä.

Vapaana elämisen taide

Itsehallinnon myötä – ja jo siihen pyrkiessämme – ymmärryksemme vapaudesta luultavasti muuttuisi. Meille tuskin kelpaisi puhe vapaudesta mahdollisuutena valita eri kulutushyödykkeiden tai työnantajien välillä. Luultavasti ymmärtäisimme vapauden ennemmin mahdollisuudeksi päättää omasta toiminnastamme ja vaikuttaa suoraan siihen yhteiskunnalliseen ympäristöön, jossa toimimme, ilman että rahan valta tai poliittiset johtajat määrittäisivät elämiemme puitteet puolestamme. Sen sijaan, että kilpailisimme niukoista kulutusmahdollisuuksista ja asemista taloudellisissa ja yhteiskunnallisissa hierarkioissa, kehittäisimme elämänhallinnan tapoja, jotka perustuisivat demokraattiseen yhteistoimintaan ja toisten huomioon ottamiseen.

Vapautettuumme itsemme kapitalistisista ylivallan suhteista ja voitontavoittelun asettamista tuotantopaineista voisimme työntekijöinä määrittää itse tuotantoprosessit ja niissä käytettävät teknologiat. Näin voisimme tehdä tuotantoprosesseista mahdollisimman vähän kuluttavia ja valita ja käyttää työvälineitä ekologisesta näkökulmasta järkevästi riippumatta siitä, mikä on rahatalouden asettamissa reunaehdoissa voittoa. Luultavasti valitsisimme tuotantotapoja ja -tekniikoita, jotka ovat kohtuullisen helposti ymmärrettävissä ja perustuvat inhimillisen kokosiin yksiköihin, jotta demokraattinen itsehallinto ja riippumattomuus asiantuntijavallasta olisivat mahdollisia. Osallisuus tuotannon suunnitteluprosessissa auttaisi meitä myös ymmärtämään paremmin, mitä vaadimme muilta ihmisiltä ja luonnolta vaatiessamme tietynlaisia kulutushyödykkeitä. Tätä ymmärrystä vahvistaaksemme voisimme pyrkiä kohtuulliseen paikalliseen oma-raisuuteen ja valita tuotantomuotoja, joiden vuorovaikutus luonnon prosessien ja ekosysteemien kanssa on näkyvää ja helposti hahmotettavissa.

Tuotantorakenteen hajauttaminen helpottaisi paitsi talouden demokratisoimista myös poliittisen vallan hajauttamista ja paikallista itsehallintoa. Siirtyminen keskinäisestä kilpailusta yhteistyöhön auttaisi luomaan keskinäiseen kunnioitukseen perustuvia sosiaalisia suhteita nykyisten esineellistävien tavarasuhteiden sijaan. Työn nykyään vaatimien roolien hylkääminen mahdollistaisi vapaamman ja inhimillisemmän kohtaamisen kaikkialla arjessa. Voisimme suunnitella työmme ja elämämme siten, että voisimme halutessamme viettää enemmän aikaa meille läheisten ihmisten kanssa esimerkiksi silloin, kun lapsemme ovat pieniä. Lapset ja nuoret, samoin kuin vanhukset, voisivat osallistua yhdessä tekemiseen omien kykyjensä mukaan ilman parhaassa työiässä olevien mukaan asetettuja tehokkuusvaatimuksia.

Vapaasti muodostettuihin yhteenliittymiin ja vapaasti valittuun työhön perustuva tuotanto tuskin johtaisi siihen, että tarpeellisiksi mutta ikäviksi koetut työt jäisivät tekemättä tai aina yksien ja samojen henkilöiden kannettaviksi. Tämän voisimme varmistaa esimerkiksi sopimalla työtehtävien kierrättämisestä siten, että jokaisella olisi mahdollisuus tehdä myös haluamiaan asioita ja kehittää itseään monipuolisesti. Lisäksi, mitä vapaampaa, nautinnollisempaa ja monipuolisempaa itse tekemisemme ja olemisemme on, sitä vähemmän meidän tarvitsee etsiä nautintoa tai elämän ”helppoutta” materiaalisesta kuluttamisesta. Ja mitä vähemmän kulutushyödykkeitä tarvitsemme, sitä vähemmän meidän tarvitsee raataa tai pakottaa muita raatamaan niiden tuottamiseksi.

Työn monipuolistamiseksi voisimme halutessamme hoitaa osia tuotantoprosesseista käsityönä, mikä mahdollistaisi paitsi elävämpien ja yksilöllisempien tuotteiden synnyn myös nautinnollisemman työn, itsensä kehittämisen ja oman työn konkreettisten tulosten näkemisen. Ennalta määrättyjen rutiinien ja liukuhihnamaisen tahdin sijaan voisimme jättää tilaa spontaanille kekseliäisyydelle ja omaan tahtiin työskentelylle siten, että aineellisesti tarpeellisten asioiden tuottaminen sekoittuisi taiteellisiin pyrkimyksiin ja puhtaaseen leikkiin. Voisimme jopa kaataa työn tekemisen ja muun olemisen välisen raja-aidan kokonaan ja täyttää kaiken tekemisemme esteettisillä arvoilla, filosofisilla pohdintoilla, kehollisilla nautinnoilla ja tunteiden ja ihmissuhteiden rikkauksella. Näin vapautuisimme rakentamaan elämistämme kokonaisvaltaisia taideteoksia, joissa etsisimme itsellemme sopivinta tasapainoa elämän eri osa-alueiden välille.

Vapaa, itseohjattu yhteistoiminta mahdollistaisi myös eettisen ajattelun arkipäiväistymisen. Voisimme – ja meidän täytyisi – pohtia ja keskustella yhdessä, mitä teemme, kuinka ja miksi. Keskustelut toiminnan suunnasta ja tarkoituksesta kasvattaisivat meistä uudenlaisia eettisiä toimijoita. Ilman tätä tuskin tulemme tutkimaan kriittisesti halujamme ja kysymään, mitkä olisivat ekologisesti ja sosiaalisesti kestävimpiä tapoja hankkia nautintoa ja elää mielekästä elämää.

Vapaassa yhteiskunnassa kulutuksella tuskin olisi nykyisen kaltaista merkitystä identiteettimme ja yksilöllisyytemme kannalta; ne voisivat perustua kuluttamisen sijaan rikkaampiin sosiaalisiin suhteisiin, itsemme toteuttamiseen, haluamiemme taitojen opetteluun, taiteelliseen luovuuteen ja yhteiskunnalliseen osallistumiseen.

Arjen käytännöt ja kamppailujen verkosto

Tässä kirjoituksessa olemme kulkeneet koko kapitalistisen järjestelmän – ja suurelta osin muutkin hierarkkiset valtakoneistot – kyseenalaistaviin ajatuksiin pohtimalla, miten työ kapitalismin puitteissa vaikuttaa meihin kuluttajina ja siten siihen, kuinka paljon ja millaista ympäristötuhoa ja inhimillistä kärsimystä olemme mukana aiheuttamassa arkisella elämällämme. Kuluttajuuden rakentumista, kapitalismia ja yhteiskuntaa yleensäkin voi (ja pitää) tutkia myös monesta muusta näkökulmasta. Tilaa tälle ei tässä ole, mutta merkillepantavaa on, että vastaaviin johtopäätöksiin kapitalismin kestävämmästä ja ekologisen yhteiskunnan mahdollisuuksista voi päätyä – ja on päädytty – myös montaa muuta reittiä.

Pyrkimys radikaaliin yhteiskunnalliseen muutokseen ei tarkoita sitä, ettemme voisi samalla vaikuttaa päivänpolttaviin asioihin tässä ja nyt. Vaikuttamiskeinojemme vain on oltava linjassa haluamamme pidemmän aikavälin muutoksen kanssa. Siksi on tärkeää kytkeä yksittäisten kamppailujen tavoitteet puheeseen laajemmasta yhteiskunnallisesta muutoksesta.

Paitsi kriittistä puhetta, vapaan yhteiskunnan ja uudenlaisen kulttuurin luomiseen tarvitaan vapautta, kokeiluja ja ruohonjuuritason itseorganisointia. Vastuullinen itsehallinto ja demokraattinen, osallistava, kaikkia osallistujia kunnioittava yhteistoiminta ovat taitoja, joita on harjoitettava ja joihin on kasvettava omaehtoisissa kamppailuissa – eivät jotain, johon voimme vain ryhtyä, kun kapitalismi ja sortavat valtarakenteet on ensin raivattu tieltämme pois.

Onneksi meidän ei tarvitse aloittaa uuden rakentamista tyhjästä. Kapitalismi ja hierarkiat eivät vielä ole alistaneet meitä pelkiksi kuluttaja-työntekijä-koneiksi. Toimimme perheissämme, ystävien kesken ja esimerkiksi naapuriapua antaessamme varsin eri tavoin kuin kapitalistinen logiikka olettaisi. Lisäksi kapinoimme hiljaa ja ehkä tiedostamattammekin erilaisia kontrolleja ja kapitalistista riistoa vastaan: myöhästelemme töistä, hidastelemme sinne päästyämme, venytämme kahvitaukoja ja puhumme niitä näitä työaikaan. Voimme jalostaa ja laajentaa näitä pieniä arkisia poikkeamia ja ei-kapitalistisia käytäntöjä yhä avoimemmaksi tottelemattomuudeksi ja organisoidummaksi vaihtoehtoiseksi taloudeksi ja kulttuuriksi. Esimerkkejä tästä on paljon vaihtopiireistä, osuuskunnista ja luomuruokapiireistä avoimen lähdekoodin ohjelmiin, itsehallinnollisiin ei-kaupallisiin tiloihin, tee-se-itse (tai tehdään se yhdessä!) –kulttuuritapahtumiin sekä yhdessäoloa ja omakustannehintaista ruokaa tarjoaviin kansankeittäisiin.

Mahdollisia tilanteita, tasoja ja tapoja rikkoa vallitsevaa järjestystä on loputtomasti: lähes joka hetki joko uusinnamme ja pidämme yllä kapitalismia, hierarkioita ja niihin kytkeytyvää kulutus-kulttuuria tai murramme näiden valtaa omalla toiminnallamme. Kaikki tekemme, esimerkiksi kulutus- tai kuluttamatta jättämispäätöksemme ja tapamme huomioida tai olla huomioimatta muut osallistajat ja heidän mielipiteensä yhteistoiminnassa, luovat tiettyä ymmärrystä siitä, mikä on normaali tapa toimia (tai ajatella tai puhua). Ja koska tiettyjen käytäntöjen – tai laajemmin, tietynlaisen elämän – normalisointi on keskeisimpiä vallan muotoja, joilla meidät sidotaan kapitalismin ikeeseen ja joilla vastarintamme murretaan, on yksi tärkeimmistä vastarinnan muodoista kapinointi arkisten käytäntöjen tasolla, toisenlaisen elämän luominen.

Voimme yrittää elää haluamaamme elämää tässä ja nyt, rakentaa elämistämme taideteoksia heti. Voimme tehdä sen äänekkään karnevalistisesti ottamalla esimerkiksi kaupunkitilaa haltuumme tai vähäeleisemmin arjessamme, yksin tai yhdessä ystäviemme ja lähipiirimme kanssa. Voimme opetella ja normalisoida erilaisia vähän kuluttavan nautinnon ja hyvän elämän taitoja: nukkua päiväunia, laulaa, tanssia, laiskotella ja kehittää aistillista ja kehollista herkkyyttämme. Voimme rakentaa keskinäiseen kunnioitukseen perustuvaa ystävyys- ja ihmissuhteiden rikkautta ja laajentaa nautintojemme ja vapautemme kenttää uhmaamalla nykyisiä sääntöjä ”normaalista” (hetero)seksuaalisuudesta.

Vapaudenkaipuu ja sen herättämä viha erilaisia ylivallan, alistamisen ja pakon muotoja kohtaan ovat tärkeitä voimavaroja, joita on hyvä lietsoa ja jalostaa itsessämme ja toisissamme, jotta emme turtuisi hyväksymään maailmaa ja asemaamme siinä sellaisina kuin ne nyt ovat. Halu täydempään elämään, syvempiin kokemuksiin ja merkityksellisempään tekemiseen on suuri muutosvoima, joka on kaivettavissa esiin meistä jokaisesta. Samalla meidän on kuitenkin kehitettävä kykyämme suhtautua kriittisesti haluihimme; kysyä miten ne ovat syntyneet ja mitä oikeastaan haluamme halutessamme jotakin tiettyä tavaraa tai asiaa. Tämä ei tarkoita halujemme tukahduttamista, vaan pyrkimystä tulla niistä tietoisemmaksi, (uudelleen)ohjata niitä ja valita mitä niistä tahdomme seurata ja vahvistaa. Osin tämä tarkoittaa vain halumme kohteen tarkempaa tutkimista: mitä selkeämmin ymmärrämme, että jonkun haluamamme tavaran tuottaminen edellyttää ympäristön tuhoa ja kärsimystä, sitä vähemmän sitä todennäköisesti haluamme.

Toisin sanoen, kulutuksemme vähentäminen ja muuttaminen ekologisesti kestäväksi edellyttää halujemme ja niiden kohteiden eettistä tutkiskelua. Siksi on tärkeää normalisoida eettisen ajattelun käytäntöjä ja tehdä arkisiksi kysymykset siitä, mitä haluamme haluta ja millaisia haluamme olla suhteessa toisiimme ja ympäristöömme. Jos emme tietoisesti ja kriittisesti pyri muokkaamaan halujamme, saattaa ”vapauden yhteiskunta” olla ekologisesti yhtä vastuuton ja tuhoisa kuin kapitalistinen järjestyskin.

Kuten jo todettua, polkuja vapauteen ja vastuuseen kasvamiseen on monia. Olennaista on etsiä itsellemme sopivia, isoja tai pieniä, keinoja viestiä sanoin ja teoin: ”ei, en halua alistua rahan valtaan ja elää pelkkänä työntekijänä ja kuluttajana, elän toisin.” Eläessämme toisin ja rakentaessamme vaihtoehtoja törmäämme luultavasti valtaan ja kontrolleihin, jotka pyrkivät ohjaamaan meitä takaisin kapitalismin syleilyyn ja sinne sopiviin, sovinnaisiin elämisen tapoihin. Samalla kuitenkin aukeaa mahdollisuuksia nostaa kyseiset konfliktit näkyviin ja tuoda ne osaksi laajempaa yhteiskunnallisten kamppailujen verkostoa. Kestävä muutos syntyy nimenomaan rakentamalla solidaarisuuteen ja keskinäiseen avunantoon perustuvia verkostoja useista, erilaisista tilanteista ja tarpeista nousevien itseorganisoitujen kamppailujen ja uuden rakentamispyrkimysten välille.

Kaikille avoin mahdollisuus hyvään ja onnelliseen elämään, joka ei perustu tavarapaljouteen ja jossa omien halujen eettinen muokkaaminen ei tarkoita näiden tukahduttamista, vaatii kaikkien erilaisten alistavien ja syrjivien suhteiden, käytäntöjen, ajatusmallien ja puhetapojen purkamista. Siksi ekologisemman yhteiskunnan luomiseksi on tärkeä osallistua sellaisiinkin sortoa ja epäoikeudenmukaisuutta vastaan käytyihin kamppailuihin, joilla ei ensisilmäyksellä vaikuta olevan mitään yhteyttä ympäristöasioihin – tietysti tunnustaen näiden kamppailujen oman, erityisen itseisarvon.

Lisää luettavaa

työn tarpeettomuudesta ja haitallisuudesta, työstä vapautumisesta ja leikkisestä elämästä

Bob Black: Eroon työstä! teoksessa **Väärin ajateltua – anarkistisia puheenvuoroja heruudettomasta yhteiskunnasta** (toim. Ahonen T. ym.), Kampus kustannus, 2001. Myös netissä: <https://sites.google.com/site/vallankritiikki/vaeaerin-ajateltua/black-bob-eroon-tyoestae>

hierarkioista, vapauskäsitteistä ja ekologisesta yhteiskunnasta

Murray Bookchin: **The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy**, AK Press, 2005.

ekologiasta ja kaipuusta aistillisuuteen, sosiaalisuuteen ja vapauteen

Chaia Heller: **Ecology of Everyday Life: Rethinking the Desire for Nature**, Black Rose Books, 1999.

vieraantumisen, sosiaalisten suhteiden muutoksesta tavarasuhteiksi ja kamppailusta itsehallinnon puolesta

John Holloway: **Change the World Without Taking Power: The Meaning of Revolution Today**, Pluto Press, 2005.

1800-luvun lopun visio ekologisesta, vapaan työn yhteiskunnasta

William Morris: **Huomispäivän uutisia**, Savukeidas, 2008.

vieraantumisen, arjen vallankumouksesta ja taiteen ja elämän rajan hävittämisestä

Marko Pyhtilä: **Kansainväliset situationistit: spektaakkelin kritiikki**, Like, 2005.

Anarkistinen kirjasto
Anti-Copyright

Jyri Jaakkola
Kuluttava työ – ja siitä vapautuminen
Palkkatyön vaikutus kulutuskäyttäytymiseemme
2009

Kirjoitus on alun perin julkaistu teoksessa Eskelinen, Teppo (toim.): Ekologinen velka – Mitä se on ja miten se kertyy. Uusi Tuuli ry, 2009.

fi.theanarchistlibrary.org